

מורי כ"ח בקהילות המזרח וצפון-אפריקה

מיכאל אביטבול

Aron Rodrigue, *De l'Instruction à l'Emancipation—Les enseignants de l'Alliance Israélite Universelle et les Juifs d'Orient, 1860-1939*, Paris, Calmann-Levy, 1989.

בכל רחבי העולם המוסלמי. הם הזדהו הזדהות מוחלטת עם התרבות המערבית וסיגלו לעצמם לא רק את האידיאולוגיה האסימילאטורית של שולחיהם אלא אף את עצם הדימוי של המזרח כפי שהיה מקובל באירופה — דימוי שלילי ביסודו, ששילב בתוכו יסודות לא מעטים של התנשאות ושל ניכור. אכן דיווחי המורים — המצוטטים בצורה קולעת ותמיד לענין על-ידי המחבר — גדושים ביטויים קשים על אודות יהדות המזרח התיכון וצפון-אפריקה, צור מחצבתם של המורים האלה — יהדות הקופאת על שמריה — כדבריהם, יהדות השוקעת בים של אמונות תפלות, אשר נוסף על צרותיה — הכוללות כצפוי את היותה תחת שלטות האסלאם — היתה מונהגת על-ידי רבנים ופרנסים נעדרי השכלה, לא-סובלניים וברוטאליים.

לא אדון כאן בבעיית מהימנותם של תיאורים אלה, מכל מקום מניתוחיו של ד"ר רודריג עולה, כי ראשי כ"ח עצמם לא תמיד שבעו נחת מהיחס המתנשא שאחדים מהמורים פיתחו כלפי הקהילות ששירתו בהן. כך למשל, הם הוזהרו לא-אחת לבל יפגעו ברגשות הדתיים של בני המקום, מה גם שכ"ח לא ראתה את עצמה מוסד אנטי-דתי כלל וכלל. יehיה זה עצוב מאוד אם כתוצאה מפעילותנו תיפגע אמונתם הדתית של תלמידנו,

לפנינו אחד החיבורים המקוריים והמעניינים ביותר שנכתבו על אודות 'כל ישראל חברים' (כ"ח). אין המדובר בעוד מונוגראפיה המאירה הבט זה או אחר בפעילותה של כ"ח אלא בספר שבמרכזו ניצבים מורי כ"ח, אשר במעשיהם וביוד-מותיהם הגשימו הלכה למעשה את הציפיות ואת המאוויים של ראשי המוסד החינוכי הותיק שישבו בפאריס, הרחק מעשרות בתי-הספר שהוקמו על-ידם ברחבי ארצות המזרח והבאלקאנים. החיבור מבוסס על ציטוטים נרחבים מתוך הארכיון העשיר של כ"ח, המכיל את אלפי הדו"חות ששלחו המורים למרכז בפאריס, במהלך נדודיהם מבית-ספר לבית-ספר וממדינה למדינה. זהו חומר תיעודי בעל חשיבות ממדרגה ראשונה, שיש בו כדי ללמד לא רק על אודות ההתפתחות של החינוך המודרני בארצות-המזרח אלא בראש ובראשונה על הימנעות והשקפת-העולם של מורי כ"ח עצמם. יצוין, כי מורים מעטים ביניהם היו ילידי צרפת, רובם המוחלט באו מהקהילות של דוברי ספרדית באי-מפריה העות'מאנית, הבאלקאנים, צפון מרוקו וארץ-ישראל.

לפנינו אפוא עלית של משכילים ספרדים, אשר מנו כמה מאות גברים ונשים וקיבלו הכשרה אחידה בפאריס לפני שנשלחו להפיץ את התרבות הצרפתית

השלטון הצרפתי או של ראשי כ"ח בפאריס, שניזונו מניתוחי המצב האופטימיים שהיו רווחים במחלקות משרד החוץ הצרפתי. אולם בעניין אחד לפחות היו מורי כ"ח מפוכחים יותר משול-חיהם, והוא יחסם לצינונות ולמידת השפעתה על הקהילות במזרח התיכון ובצפון-אפריקה. כלפי חוץ אמנם צידרו המורים בעמדה העוינת של ארגונם כלפי הצינונות אולם לא חסרו ביניהם אלה שאזרו עוז וכיקשו מראשי כ"ח לגלות יתר הבנה כלפי מטרות התנועה הצינונית. אך שום נימוק לא הזיז את ג'אק ביגארט, המזכיר הכללי הכל יכול של הארגון, מעמדותיו הקשוחות. רק בסוף מלחמת-העולם השנייה הסתמך שינוי בעמדות כ"ח כלפי הצינונות, כמו כלפי סוגיות רבות אחרות.

לסיכום, ספרו של ד"ר רודריג תורם תרומה ממשית להכרת ארגון עתיר מעשים כמו כ"ח. הספר ראוי לשבח על היותו מושתת על קטעי מקורות, המלווים הסברים רהוטים ומלומדים; הוא עשוי לשמש — בינתיים לקוראי צרפתיים — כקובץ מקורות וכסינתזה היסטורית. שכן הציטוטים הנרחבים מדיווחי המורים משולבים בצורה מיומנת ורהוטה בקטעי הסבר, שבהם משוקע ידע רב ועדכני על אודות ההיסטוריה של כ"ח ושל הארצות שבהן הוא פעל.

נכתב במפורש באחד החזורים שהופצו בין המורים. בעניין זה מן הראוי להדגיש, שבקהילה היהודית באלג'יריה, שבה היתה גישה חופשית לחינוך הצרפתי הכללי, הופיעה כ"ח כמוסד לחינוך דתי ממש (עמ' 100-102).

מן התיאורים שבספר זה עולה בכי-רור, שמורי כ"ח היו לא רק מחנכים. בכל מקום שהגיעו אליו הם תפסו מקום מרכזי בהנהגת הקהילות, אם בתור שתדלנים בפני השלטונות ואם כמתווכים בין הקהילות ובין נציגי המעצמות — בראש ובראשונה צרפת. את האינטרסים של צרפת הם השתדלו לקדם כמיטב יכולתם, שכן בדומה לשולחיהם הם האמינו באמת ובתמים כי רק היא מסוגלת להגן על היהודים וכי גורל יהדות-המזרח קשור קשר אמיץ עם גורלה. לכן הם האיצו ביהודים להשתלב לא בתרבות המקומית של הארצות שחיו בהן — כפי שמתבקש על-פי התפיסה האסימילאטורית — אלא בתרבות הצרפתית. הדבר אמור במיוחד לגבי יהודי צפון-אפריקה, שהיו תחת שלטון צרפתי. בהאימנם שהנוכחות הצרפתית בארצות אלו הינה נצחית, לא עלה כלל על דעתם להטות אוזן לרחשי ליבה של הלאומיות הערבית, שהחלה לחלחל בתודעה הכללית החל מתחילת שנות העשרים. אטימותם זו של מורי כ"ח לא היתה פחותה מזו של נציגי

הרמב"ם בסיפורי-העם

לואיס לנדאו

Tamar Alexander & Elena Romero, *Erase una ves... Maimonides—Cuentos tradicionales hebreos*, Antologia, Ediciones el Almendro, Cordoba 1988.

סיפורים, שתחילתם באגדה הקדם-לידתית וסופם בגילויי השפעת הרמב"ם לאחר מותו. הקובץ רובו סיפורים שבעל-פה, אך משולבים בו סיפורים

הספר שלפנינו, הרואה אור בשפה הספרדית, הוא המקיף והממצה ביותר על סיפורי-עם שמשתקפת בהם דמותו האגדית של הרמב"ם. כלולים בו 105

במקרים רבים, בלשונות אלה, עובר עתה הרישום לפסים של תיעוד מדויק יותר, הן של הסיפורים והן של נסיבות ההיגוד וקורות-חיהם של המספרים. השלבים הללו לא הותירו רושם מיוחד על הספר שלפנינו, הנושא אופי אחיד למדי. כאשר תורגם הסיפור מתוך ספר שבדפוס, הוצע טקסט בעל אקויואלנטיות רבה ללשון-המוצא, גם אם פה ושם הוכנסו שינויים זעירים, כגון העשרה כלשהי של אוצר המילים, הפיכת משפטים פשוטים למר-רכבים, שככלל תרמו לייפוי של הטקסט. כאשר נלקח הנוסח ישירות מן הארכיון, לעיתים נוסף לתרגום ממד של עריכה קלה, גם אם הדבר נעשה בחוש מידה ומתוך כוונה שלא לסטות מקו ההיצמדות לסיפור העברי. נסתפק בדוגמה אחת: הסיפור 82 בספר — הוא אחרון סיפורי אסעי שתורגם, מספרו 15859, סופר על-ידי אברהם בן חיים בצפת ב-9 בספטמבר 1986, נרשם בידי תמר אלכסנדר ונכחו באירוע יורם בילו, שכנה ובני משפחה — מקורו העברי נפתח במילים אלה:

היה אחד, היה איזה מקום, איזה כמו מה קוראים לו, קבור שמה. ואומרים זה כמו נביא, קבור שמה. ואומרים, אם עובר יהודי, אם יהודי עובר, הורגים אותו. (יורם: קבר של שייך)

והרי התרגום לספרדית:

Había una... había un lugar, un como..., como se dice?, en el que estaba enterrado uno de esos que dicen que son como profetas que estaba enterrado allí, y decían: 'Si pasa por su lado un judío..., si un judío pasa lo matamos, y si pasa un cristiano, lo matamos.'¹

ריס: "אם יעבור לידו יהודי..., אם יהודי יעבור נהרוג אותו, ואם יעבור נוצרי, נהרוג אותו."
אני מודה לגב' עדנה היכל, שהואילה בטובה

מתוך כתבי-יד, שבחלקם מתפרסמים לראשונה בדפוס, ואגדות שנלקטו מספרים שונים. מתוך 14 כתבי-יד שנלקטו מהם סיפורים הקדום ביותר הוא מן המאה ה-13 ובין 15 המקורות שבדפוס מצויים ספרים ידועים כגון 'שבט יהודה' לר' שלמה אבן וירגה ו'שלשלת הקבלה' לגדליה בן יחיא. ליקוט הסיפורים מתוך ארכיון הסיפור העממי בישראל (אסעי) מצביע על העדפה ברורה של אלה שעדיין לא יצאו בדפוס. השיקולים שהנחו את בחירת הסיפורים לא הובאו במלואן במבוא לספר, ואין הקורא יודע, אם בחירה זו מקורה ברצון לחדש את הרפרטואר הסיפורי, מנימוקים אסתטיים או אידיאיים או מן הרצון להתקרב ככל האפשר לחומר הגולמי.

במבוא המקיף לספר, שעיקרו הצגת דמותו של הרמב"ם על פי המודל הביוגרפי ראפי של גיבור תרבות, כפי שהוצע בידי חוקרי מיתוסים ופולקלור, כגון: וון האן, ראנקה, ראגלאן ולאחרונה, בארץ, דב נוי ותמר אלכסנדר. מלבד זאת מצויד הקובץ במפתחות רבים: הערות ביבליוגרפיות, רשימת כתבי-יד ומקורות שבדפוס; רשימת נוסחי אסעי המתפרסמים בראשונה ושל הסיפורים העממיים שכבר הודפסו, מפתח מקומות המוצא של המספרים ושל כתבי-יד, מפתח המספרים והרושמים ומפתח המוטיפים והטיפוסים הסיפוריים.

בדרכי הרישום של סיפורי אסעי חלו שינויים במהלך השנים. מן השימור 'בערך' של נוסח עממי, אשר נמסר בעבר רית דלה ועילגת או תורגם משפת המוצא: ידית, ספרדית-יהודית, ערבית-יהודית וכו'. בידי רושמים שלא שלטו,

1 בתיורגום מחדש של קטע זה, מספרדית לעברית, הוא יישמע כך: 'היתה שם... היה מקום אחד, מקום כמו... איך להגיד את זה? שבו היה קבור אחד מאלה שאומרים שהם כמו נביאים והוא היה קבור שם, והיו אומ'

עדות רבות בישראל תרמו מסיפוריהן להאדרת שמו של הרמב"ם. מארוקו, עיראק, תימן, מצרים, איראן, תורכיה, תוניסיה, כורדיסטאן, אפגאניסטאן, בוכ' ארה, בולגאריה וארצות אחרות מיוצגות במכלול מקומות-המוצא של המספרים. אך מעניין, שבין הסיפורים הנבחרים בולטת – לעומת קבצי אסע"י רבים – הנוכחות הגדולה יחסית של סיפורים שנרשמו מפי יהודי מזרח-אירופה לשלור-חותיה, כגון: פולין, רומאניה, הונגאריה וריכוזיים אשכנזיים בברית-המועצות (כ-27% מסיפורי אסע"י המובאים בקובץ). הדבר מוכיח את מידת התקברותו של הרמב"ם, גם בסיפורת העמ' מית, כגיבור כלל-לאומי.

ציבור המספרים והרושמים עשיר למדי, ולקורא מצפות הפתעות מרעננות, כמו למשל האגדה היפה והעמוקה, שנרשמה לפני 30 שנה בידי דב נוי, המורה של חוקרי הפולקלור בארץ (סיפור 25 בקובץ, מספרה באסע"י – 1007). תמר אלכסנדר חותמת את הקובץ בממוראט (בדיוני?), שבו היא מספרת על ביקורה אפוף המסתורין (וההומור) בבית-הכנסת על-שם הרמב"ם בקאהיר. להחזיר עטרה ליושנה – הוא ביטוי שגור ומליצי, אבל ספר זה על הרמב"ם ראוי הוא לצאת לאור בעברית.

נשמרים בתרגום ההיסוסים הנאראטיביים, הפסיחות, הלשון המצומקת שמאפיינת את רמת הדיבור של המספר בלשון העברית – אך שונו בו סימני הפיסק ונוספו לו אחרים, שהמחישו היטב את אופן האמירה, ומה שחשוב יותר: הוצא מתוכו מה שניתן לכנות כ'שיבושי לשון' ('איזה כמו מה קוראים לו'), התגוונה השפה בגלל ההימנעות מחזרה מודגשת מדי על אותן מילים ('קבור שמה. אומרים זה כמו נביא, קבור שמה') וסולקה מן הטקסט התערבותו של אחד המשתתפים במהלך השיח. רוח דיבורו של המספר העממי מרחפת על הטקסט הספרדי, אך אין היא כובלת את התרגום לסד של נאמנות פדאנטית, העלולה לפגוע בצורה בוטה ברמת הטקסט. קהל היעד של הספר אמור להיות ציבור רחב של קוראים, אשר מבקש לקרוא סיפורים מעוררי עניין ומושכים את הלב, אבל פחות ער לדיוקי הניסוח העממי האותנטי. זאת גם הסיבה לכך שהמחברות תמר אלכסנדר ואלנה רומרו גילו התחשבות לא רק בטעמו המשוער של הקהל כי אם גם ברגשותיו הדתיים, כי פה ושם צוננרו קטעים חריפים למדי בלשון המקור, שמהם משתמעת גישה מבזה כלפי דתות אחרות.²

לא 'פסוקים שטניים', אך קשה לחלוק על הנימוק לדלג עליהם לאור מטרות הפופולאר-ריזאציה של הספר.

להעמיד לשרותי כמה נוסחים מתוך אסע"י, ובכללם גם את הסיפור דלעיל. מספור מס' 4 בספר, למשל, הושמט תיאור העלאת רוחו של מוחמד בידי הרמב"ם. אלה